

Dr Milan R. KOVAČEVIĆ

O AGENDI EKONOMSKIH REFORMI U CRNOJ GORI

Cenjeni predsedniče Vlade, akademici, dame i gospodo! Čini mi čast da vam se obratim. Davno je bilo kad sam sedam godina radio u Crnoj Gori (član upravnih odbora tadašnjih Jugoslovenskih železnica, Osiguravajućeg zavoda i pomoćnik direktora tadašnje Investicione banke). Za razliku od domaćih učesnika iz Crne Gore, sad imam prednost jedino u većoj distanci prema ovdašnjim prilikama. Sa druge strane, još više od drugih nedostaju mi podaci i informacije koje neki imaju iz drugih izvora. Dobroj politici, svakako, mora da prethodi dobra dijagnoza. Međutim, ja ću se u izlaganju ograničiti samo na razjašnjavanje nekoliko problema, posebno onih specifičnih za Crnu Goru.

Inflacija i korišćenje evra

Ovde su pored mene za ovim okruglim stolom još dvojica osnivača grupe ekonomista „G17”, koja je radi zaštite od hiperinflacije izazvane preteranom emisijom dinara inicirala crnogorskim vlastima da dinare zamene stranim novcem. Poduhvat je i poslužio tom cilju, ali nijedan koncept nije trajno perfektan. Stoga ni u takvom novčanom sistemu u kome se sad koristi evro, ekonomija nije imuna od inflacije veće od one u zoni evra. Tako je u Crnoj Gori i za 2004. godini postavljen cilj da inflacija, merena rastom cena na malo, bude oko 4,5 odsto godišnje, što je više od poželjne.

Ovde je izneseno da se ta inflacija ostvaruje kod usluga i artikala koji se proizvode i prodaju lokalno, dok su cene uvoznih proizvoda (*tradables*)

stabilne kao i u zemljama porekla, gde važi evro. Međutim, uvozna cena i tih artikala nadograđuje se u domaćoj trgovini i distribuciji, skupa sa porezima, sve do maloprodajne, što može dodavati dobro parče inflacije. Ni same uvozne cene nisu imune na uslove naplate i druge rizike, koji mogu uvećavati i te cene. U suprotnom pravcu moglo bi delovati sporadično supstituiranje uvoza jeftinijom domaćom proizvodnjom kad bi se za to mogli steći uslovi. U svakom slučaju, nije opravdano verovati u automatsko pravilno doziranje evra u opticaju. Obratno mogu se dogoditi ciklusi viška i ubrzanja novca u opticaju, ali i njegovog manjka.

Verovatno je stabilniji i lakše samoodmeriv deo novčane mase u novčanicama i kovanom novcu. Depozitni novac kod banaka može se multiplicirati datim kreditima većim od pribavljenih depozita (*multiplikator kredita*) banaka, pa bi bilo neophodno pratiti statistički ukupnu novčanu masu i brzinu njenog obrtanja, što nismo dobili u materijalima ili čuli u izlaganjima. Inflacija se ipak ne može tehnički drugačije realizovati nego preko povećanja novca ili njegovog ubrzanja u opticaju. A kad se to i počne događati, možete imate još jedan dužnički rizik. Višak novca koji je tako poslužio uvećanju domaćih cena otežava i dalju samoregulaciju njegove količine. Multiplikatorom uvećana količina evra, koja nije sterilizovana rezervama, predstavlja evre koji realno ne postoje, a ipak se troše. O tome bi bilo neophodno posebno voditi računa.

Pored monetarnog regulisanja, koje je u sistemu korišćenja stranog novca, naravno, krajnje suženo ali ne i potpuno isključeno, fiskalna politika je druga alatka za obuzdavanje ili hranjenje inflacije. Ako se i dogodi da se blažom primenom rezervi banaka kod centralne banke preko multiplikatora uveća novac iznad realno potrebnog, bilo bi teorijski moguće taj efekat poništiti većim zahvatanjem poreza i drugih dažbina, koji se ne bi utrošili, nego se zadržali kao rezerva deponovana van zemlje. U sadašnjim uslovima značajnog budžetskog deficita, fiskalna situacija je upravo tome suprotna. U takvoj situaciji bi centralna banka morala ograničiti i upotrebu dela realno raspoloživih evra, kako bi se delovalo antiinflatorno.

Privredni rast

Bilo je različitih mišljenja šta je najbolji sintetizovani cilj kome treba da teži Agenda i ekonomska politika Crne Gore. Nisam uveren da se za njega može proglasiti išta drugo osim rasta bruto društvenog proizvoda. On je stablo svih društvenih ciljeva, na kome se mogu dalje granati.

Pokušaj nekih ovde da se rast plata stavi iznad tog cilja mogao bi biti i opasan. Plate su masovna potrošnja bruto društvenog proizvoda, bilo da se ostvaruju u njegovoj produkciji, bilo da se plaćaju kao rashod javne potrošnje. Njihovo uvećanje brže od rasta produktivnosti, umanjuje mogućnost finansiranja privrednog rasta i smanjuje konkurentnu sposobnost domaće ekonomije da se razvija.

Stoga je, obratno, sigurno neophodno ostvariti brži rast investicija, kojima će hraniti održiv privredni rast, pa tek iz njega mogu da rastu i zarade, a preko veće realne tražnje koju one stvaraju i rast privrede i standarda života građana. Pri tome ne zaboravljam težinu održavanja ovog redosleda. Na nivou porodica zarada je praktično jedini cilj. Kod dobrog dela stanovništva socijalni položaj je teško stavljati iza potreba za investicijama, što političare neminovno dovodi u iskušenje. Kod zaposlenih zarade su i cilj i motiv da bolje, više i uspešnije rade. Ali je, uprkos tome, tvrdoglava činjenica da je razvoj u mnogim zemljama postignut u znatnoj meri upravo odlaganjem ubiranja plodova rada, da bi oni tako kasnije bili još veći.

Usput da pomenem, pored već pominjanih upoređenja zarada u okruženju, neobično je nadmetanje njihovog nivoa i u Crnoj Gori i Srbiji. Upravo smo svedoci da još jednom sada prosečna zarada u Crnoj Gori nadmašuje onu u Srbiji. Ako je verovati statistikama, sa bruto društvenom proizvodom nije tome simetrično kretanje.

Posle moje davne početne karijere u Crnoj Gori živeo sam i radio u Velikoj Britaniji i bio intrigiran njenim nekadašnjim svetskim razvojnim uspehom u industriji, finansijama i drugom. Čini mi se da je u tome poseban značaj blagovremeno stvorenih mogućnosti za slobodno i jednostavno kombinovanje svih potrebnih resursa, čime se razvijalo znanje i iskustvo i uvećavao kapital i standard stanovništva. Ovu tezu dokazuju i zemlje koje su izašle iz tranzicije. Uspešnije su one koje su brže stvorile efikasne segmente ukupnog ekonomskog i društvenog sistema. To i brže uključivanje u svet u srži je i naših reformi.

Koštanje države

Učešće javne potrošnje u skoro polovini ostvarenog bruto društvenog proizvoda znak je skupe državne organizacije i Crne Gore i Srbije. Veliki javni rashodi neminovno donose i velike poreske terete. Iskustvo pokazuje da je pogrešno obećavati smanjivanje dažbina, a ostvarivati budžetski deficit, koji je u Crnoj Gori već velik u odnosu na bruto

društveni proizvod. Bilo bi uputno prvo uravnotežiti budžet, pa onda krenuti dalje i na smanjenje i rashoda i dažbina. Javni rashodi se mogu jedino smanjivati deregulisanjem i sužavanjem nepotrebne uloge države u tržišnim uslovima. Tranzicija sistema državne privrede i neobuzdane vlasti, u demokratsko društvo sa tržišnom privredom, otvara prostore i za jeftiniju državnu organizaciju. Pri tome je rizik da strani eksperti iz razvijenih zemalja ne razumeju opasnost automatskog prenosa njihovih institucija i u Crnu Goru. Organizacija državnih funkcija mora biti usklađena sa svakom zemljom posebno.

Postsocijalistička tranzicija objektivno treba da počne sa deregulisanjem, pomeranjem države iz poslovanja privrednih subjekata i stvaranjem ambijenta za lako i jeftinije poslovanje. Ali vlasti po prirodi stvari prvo kreću od reformisanja makroekonomije, što takođe traži finansiranje i veće dažbine. Tako se odlaže razvijanje nove vitalnije tržišne strukture privrede i produžava rok opravljavanja stare. Sporo se pojednostavljaju i pojeftinjuju postupci ulaženja i izlaženja iz poslovanja, kao i pojednostavljenja i pojeftinjenja obavljanja transakcija. Time se usporava stvaranje novih boljih privrednih subjekata, a nepovoljnoj zatečenoj privrednoj strukturi se otežava restrukturiranje. Univerzalni recepti međunarodnih eksperata pomažu održanju takvog nepovoljnog redosleda.

Državni dug

Ovde je posebno tretiran inostrani dug države odvojen od unutrašnjeg duga prema starim deviznim štedišama, oštećenim vlasnicima i drugima. Međutim, u sistemu upotrebe tuđeg novca kao domaćeg, sa inostranim dugom države izjednačava se sav njen domaći dug. Ukupno servisiranje duga zahteva veći priliv evra u državnu kasu, do kojih se može doći samo razmenom sa svetom ili dobijanjem njegovih poklona, kredita ili ulaganja. Ali kako devize stiču rezidenti države, neophodno ih je od njih uzeti preko poreza i dažbina ili zaduživanja države u zemlji. Osim zaduženje u zemlji i poklona, svi drugi prilivi potrebnog novca državi iz inostranstva, kreiraju ili dug inostranstvu ili stranu imovinu na domaćoj teritoriji. Donacija državi je sve manje, a biće ih još manje, pa se uvećava značaj upravljanja dugom.

U odmeravanju tereta inostranog duga pominjan je ovde samo odnos njegovog iznosa i bruto društvenog proizvoda. To je statički i manje dobar pokazatelj. Bolje je na osnovu današnjeg stanja duga projektovati buduće

nove prilive i obaveze koje će tražiti odliv evra. Odnos budućih priliva i odliva mera je podnošljivosti duga. Praksa je pokazala slučajeve zemalja sa manjim dugom u odnosu na bruto domaći proizvod koje su ipak imale teškoća sa plaćanjima inostranstvu, ali i obratno slučajeve zemalja koje su uspešno poslovale sa velikim spoljnim dugom i bujnom razmenom sa svetom i dovoljnim prilivom deviza. Ovde smo videli podatke koji pokazuju da će u ovoj godini znatnije dalje porasti učešće plaćanja obaveza po inostranom dugu u ukupnom prilivu deviza u Crnoj Gori.

Ima još jedan specifičan aspekt duga države Crne Gore. To su „devizne” rezerve, u uslovima kad je strani novac i domaći. U takvim uslovima centralna banka je ostala bez uobičajenog kreiranja i poništavanja domaćeg novca, ali nije prestala i eventualna potreba za rezervama evra. O tome takođe nismo dobili ili čuli podatke. Strani novac upotrebljen kao domaći izbacio je kvačilo deviznog kursa između domaćeg i svetskog sistema novca, a odsustvo kreiranja i poništavanja sopstvenog novca, izbacilo je i druge amortizere za upravljanje konjunkturuom po hrapavim putevima na koje nailazi domaća ekonomija.

Samo radi upoređenja, da podsetim da je u Srbiji Narodna banka emitovala ispod 2 milijarde evra vrednosti dinara u opticaju, dok stanovništvo ima više od dva puta više od toga stranog novca. Povrh toga, na raspolaganju su Srbiji i devizne rezerve za polovinu veće od novčane mase u rukama Narodne banke, kao i rezerve deviza poslovnih banaka. Naravno, iz takve finansijske strukture proizlaze neki drugi problemi sa dinarom, koje nema Crna Gora.

Strana ulaganja i tržište

Odavno se bavim stranim ulaganjima, te sam učestvovao i u realizaciji nekih projekata u Crnoj Gori. Ulaganje preko državnih granica uvek počinje sa proverom privlačnosti alternativne strane destinacije. Ovaj deo Balkana izašao je iz sukoba, što je učvrstilo percepcije o političkim rizicima ulaganja. U regionu i u Crnu Goru sporo će se to menjati. A dok se ne promeni imaćemo, nažalost, i manju frekvenciju i stranih ideja da se ovde ulaže, a to je prvi korak za studiju izvodljivosti svakog projekta i realizaciju stranog ulaganja.

Kad neko i preskoči tu prvu preponu i krene dovršavati računicu ulaganja u Crnoj Gori, susreće se sa drugim manje privlačnim uslovima, od kojih ću samo pomenuti neke. Na prvom mestu je usko domaće

tržište, nedovoljno integrisano u veća. Osim toga, niko ne ulaže u visini ukupne neophodne lokalne investicije. Finansiranje poslova kombinuje se iz uloga i kredita, pa tu novu prepreku prave veće kamatne stope u Crnoj Gori nego u okruženju. Da bi se ostvario jednaki profit za ulagača, uz plaćene veće kamate od onih zemlji porekla ulaganja, neophodni su privlačniji ovde drugi uslovi. A mogu li to nadoknaditi poreske olakšice u skupoj državi ili manje zarade zaposlenih? Obično samo delimično. Stoga je stvaranje uslova za veća strana ulaganja istovremeno i stvaranje svih uslova za privlačnost ulaganja.

Kažete da strani ulagač može doneti jeftiniji kredit iz svoje zemlje. U pravu ste, ali zašto bi tako radio? Tada bi se on dodatno morao zadužiti u svojoj zemlji, što i ako prihvati, sužava zaduživanje za druge njegove potrebe. U svakom slučaju već je takvo kombinovanje ulaganja i kreditiranja nepovoljnije od ulaganja u zemlju sa normalnim nivoom kamata. Osim toga, i njegovi pažljivi kreditori mogu da insistiraju da i on svoj rizik potraživanja u Crnoj Gori pokrije zaračunavanjem povećane kamate za politički rizik. A ako ga prate njegove banke, one sigurno neće zaračunati domaći nivo kamatnih stopa, nego će naplaćivati i politički rizik. Na koncu, kamata je trošak koji umanjuje profit, pa je u zemljama velikih kamata privlačnost ulaganja uopšte smanjena.

Carinska i Evropska unija

Primetio sam da se ovdje i Srbija terminološki uključuje u region u okruženju, iako postoji Ustavna povelja državne zajednice i još važi uslov Evropske unije Srbija i Crna Gora da joj se pridružuju skupa. Važi i plan harmonizacije tržišta Crne Gore i Srbije, ali još nije dovršen ni prvi korak stvaranja bar carinske unije. Spoljne carine su još različite, a carinska kontrola postoji između ta dva dela obećanog harmonizovanog tržišta. Time se pravi šteta i Crnoj Gori i Srbiji odlaganjem dana kad će imati koristi od pridruživanja i ulaska u Evropsku uniju, bilo zajedno ili odvojeno.

Sukob i kompromis su pravi antipodi, iako i varljiva nada pobede remeti da se to prihvati. Evropska unija je od početka sazdana na kompromisima, ali i u želji da se isključe budući sukobi. Zato će se i njihovo poverenje u našu sposobnost da činimo kompromise vraćati u srazmeri sa našom sposobnosti da kompromise vežbamo između sebe. Carinska zona je prvi korak u integrisanju ekonomija. A Evropska unija već prelazi iz ekonomskih u političke integracije.